

РЕФОРМУВАННЯ ШКІЛЬНОЇ ОСВІТИ В УКРАЇНІ (ДРУГА ПОЛОВИНА ХІХ – ПОЧАТОК ХХ СТОЛІТТЯ)

У статті на основі офіційних документів та матеріалів, виходячи з сучасних теоретико-методологічних принципів проведено комплексне дослідження історії становлення та розвитку загальноосвітньої школи в Україні в період другої половини ХІХ – початку ХХ століття. На основі використаних джерел аспектно проаналізовано державну політику у сфері становлення та розвитку загальноосвітньої школи в Україні, показано вплив "українізації" на формування та розвиток загальноосвітніх закладів для представників української, російської та інших національностей, що мешкали на території України у зазначений історичний період. Висвітлено місце загальноосвітньої школи в системі народної освіти України, її роль як у культурно-просвітницькому процесі, так і в професійній підготовці учнів. Розкрито негативний вплив класової ідеології на навчально-виховну роботу загальноосвітніх закладів в умовах обмеженої демократії 1920 – початку 1930 рр. та пріоритету класових цінностей над загальнолюдськими.

Ключові слова: реформування, шкільна освіта, період другої половини ХІХ – початок ХХ століття, історія становлення.

Необхідність вирішення глобальних проблем, що постали перед народом України, вимагає високого рівня освіти, зростання інтелектуального й духовного потенціалу нації, формування нової генерації, покоління свідомих і глибоко переконаних патріотів. Реформування системи освіти сприяло появі та розвитку цілої низки прогресивних тенденцій: зроблено значні кроки в побудові національної школи, здійснюється гуманітаризація, диференціація змісту освіти та організації навчально-виховного процесу, з'явилися заклади нових типів, освіта поступово переорієнтовується на розвиток особистості як головну мету навчально-виховного процесу. Проблема доступності, якості та ефективності освіти останнім часом стала надзвичайно актуальною. Виникає гостра необхідність розробки теоретичних засад функціонування загальноосвітніх навчальних закладів у сільській місцевості, які б відповідали новим соціокультурним реаліям. Однією з найважливіших умов виконання цього завдання є проведення ґрунтовних історико-педагогічних досліджень, тому що ретроспективний аналіз шляхів формування й розвитку знань є найважливішою умовою подальшого прогресу будь-якої науки.

Нинішній практичний і теоретичний стан проблеми розвитку освіти свідчить про недостатню її розробленість і потребу у використанні ціннісної спадщини попередніх років. Загальні питання розвитку педагогічної науки в галузі народної освіти в Україні знайшли відображення в працях А. Бондаря, М. Гриценка, П. Дроб'язка, Б. Кобзаря, Л. Когана, В. Курила, М. Левківського, О. Любара, Л. Медвідь, О. Микитюка, О. Сухомлинської.

Мета статті – проаналізувати основні тенденції розвитку системи освіти України в період другої половини XIX – початку XX ст. у контексті освітніх реформ зазначеного періоду.

Аналіз наукової літератури, що висвітлює історико-педагогічний аспект розвитку системи освіти в період другої половини XIX – початку XX століття [1; 4; 7; 12] засвідчив, що урядова освітня політика використовувала у своїх інтересах полінаціональні й поліконфесійні особливості населення українських губерній, а також їх різну історико-культурну й цивілізаційну орієнтацію. Політика центральної влади стосовно східно- і центральноукраїнських губерній істотно відрізнялася від політики щодо іншої частини України. Впливом такої диференційованої освітньої політики можна пояснити значні розбіжності за основними показниками освіти окремих українських губерній.

У ході наукового пошуку встановлено, що із середини 80-х років XIX ст. почалося відновлення позицій церковної школи, яке здійснювалося тут найбільш інтенсивно, ніж у всіх інших губерніях Російської імперії. Особливістю церковно-шкільного будівництва в Україні була перевага низькоякісних шкіл грамоти. Період активного насадження церковних шкіл в Україні охоплює 1884–1904 рр. З 1906 р. у результаті широкого незадоволення населення цими школами їх кількість почала скорочуватися. Суспільне невдоволення шкільною політикою стало причиною поширення в Україні “таємного навчання”.

Вивчення історико-педагогічних джерел [3; 4; 8; 11] довело, що на початку XX ст. діяльність уряду й управління навчального округу були спрямовані на те, щоб у губерніях з перевагою православного населення розширити школи церковного відомства, а розвиток мережі початкових шкіл Міністерства народної освіти (МНО) сконцентрувати в губерніях, де більшість населення відмовлялося від православних церковних шкіл, з метою поширення православ'я ввести викладання Закону Божого рідною мовою місцевому населенню в “іноземницьких” школах. Однак у цей період українська мова не прижилася ані в церкві, ані в костьолі, ані в школі. Стрижень конфесійних устремлінь уряду – зміцнення керівної ролі в освіті за православною церквою – зберігся, незважаючи ні на указ про віротерпимість, ні на маніфест 17 жовтня 1905 р., ні на ряд наступних законодавчих актів і циркулярів.

На території України земська реформа 1864 р. впроваджувалася досить повільно, що було продиктовано особливими політичними обставинами. В Україні земства були введені у 1865–1870 рр. у п'яти лівобережних і степових губерніях, та в 1911–1912 рр. у трьох правобережних (при тому, що у 1897 р. в Україні налічувалося 11 губерній з урахуванням Курської). Проект про західне земство був запропонований міністром внутрішніх справ Д.С. Сипягіним тільки в 1902 р., у результаті чого з'явилося Положення від 15 квітня 1903 р. “Про керування земським господарством у губерніях Виленській, Вітебській, Волинській, Гродненській,

Київській, Ковенській, Мінській (частково знаходилася на території нинішньої України. – *І.К.*), Могилевській і Подільській”. Відповідно до реформи, в українських губерніях вводилися так звані “куці” земства – установи земські за формою, але бюрократичні за змістом і механізмом реалізації поставлених завдань, тому їхня діяльність щодо народної освіти була малоєфективною. У 1904 р. у західних губерніях залишалися поза навчальним процесом тисячі дітей шкільного віку. Однією з найбільш важливих причин слабого розвитку освіти в цих губерніях називалася “відсутність витрат на початкові школи із загальних земських зборів”. Указом імператора від 14 березня 1911 р. було поширено “Положення про губернську й повітову земську установи 1890 р.”, що ставило земства під ще більш жорсткий контроль з боку губернської влади [10].

Водночас діяльність земств у цілому відіграла позитивну роль у розвитку народної освіти в Україні. Узявши на себе функцію каталізатора просвітительського руху, земства виступали за загальну освіту, додання їй світського характеру, демократизацію й перебудову навчально-виховного процесу, підтримували свої вимоги просвітительською діяльністю й матеріальними засобами. Однак ці підсумки були досить скромними порівняно з тими значними завданнями, які ставилися органами народної освіти. Головний конфлікт стосувався суперечності між функціонуванням суцільно української мови в селянському середовищі й упровадженням російськомовної земської школи, що позбавляла учнів перспективи переходу в середню ланку навчання. Тому недоліком початкової земської школи при її форсуванні в Україні стала низька якість знань, а точніше – рецидив неграмотності українського селянства. Незважаючи на активне “висування російського елемента” у справі земської освіти до 1913 р., тенденція демократизації й доступності все-таки дала “перші вруна”. Київське губернське земство стало вживати заходів до відкриття української гімназії, звернувши увагу на етномовну проблему в освіті.

Вивчення фактичного матеріалу та його аналіз довели, що в освітній політиці уряду щодо підготовки вчительських кадрів на першому плані стояли цілі політичні, а тільки потім – просвітительські й освітні. МНО прагнуло дати народній школі слухняного самодержавству вчителя, що володіє елементарними знаннями. МНО свідомо обмежувало освітній ценз учителя й вважало, що викладачем народної школи може бути тільки людина, яка вийшла із селянської маси, де їй потім доведеться працювати. Після 1863 р. у життя твердо вводився основний принцип кадрової політики – не пускати українців, хоча б і “західноруського” вигляду, на вищі й середні посади. Місцевим уродженцям було заборонено займати посади, насамперед по МНО, вище 5-го класу, а по духовній службі – вище священника. М.О. Коялович писав на початку 80-х рр. XIX ст., що в “Західній Росії немає жодного архієрея з місцевих уродженців, всі вони приїхали із внутрішніх російських губерній” [11]. Щоб залучити в західні губернії чиновників, священників і вчителів із центральної Росії, уряд встановив

режим пільг, закріплених у “Положенні про окремі привілеї цивільної служби у віддалених місцевостях, а також у губерніях Західних і Царстві Польському”. Відповідно до редакції цього “Положення” від 1896 р. встановлювалися 50-процентні надбавки до окладів у 9 західних губерніях для чиновників, священиків, що займали класні посади, і вчителів парафіяльних училищ.

На території України вкорінювалася функціонально-державна модель підготовки вчителя, сформульована в офіційних документах і педагогічних працях охоронно-пропагандистської спрямованості. Але політика залучення уродженців центральної Росії до початку ХХ ст. перестала себе виправдовувати, чим і було викликане скасування надбавок до окладів учителям і іншим категоріям службовців у західних губерніях. Учительські семінарії не змогли до кінця виконати роль, визначену МНО в українських губерніях, оскільки разом з лояльними владі готували (в обмеженій кількості) й національно свідомих випускників. Українці становили тільки 10% учительського корпусу, і ця нечисленність пояснювала загальні позиції вчителювання щодо українського національно-культурного руху, його лояльність до уряду. Учителювання України у своїй масі залишалося надійним провідником освітньої політики [12].

Висновки. Таким чином, історіософський аналіз розвитку вітчизняної освіти в Україні у період другої половини ХІХ – початку ХХ ст. дав змогу висвітлити тенденції та закономірності становлення національної системи освіти, назвати деякі реформи (реформа системи освіти в 1915–1916 рр.; спроби реформування освітньої галузі 1984 р., 1987–1988 рр.), охарактеризувати альтернативні проекти реформи (Проект української школи Я.Ф. Чепіги, 1913 р.), основоположне освітнє законодавство (Закон “Про зміцнення зв’язку школи з життям і про подальший розвиток системи народної освіти в Українській РСР” 1959 р. та ін.) тощо. Для нас є важливими освітні перетворення, зокрема радянської доби.

Зазначимо, що проведене дослідження не претендує на висвітлення всіх аспектів проблеми реформування шкільної освіти в Україні в зазначений період. Передусім, на нашу думку, кожний період реформування вітчизняної шкільної освіти може бути предметом окремого історико-педагогічного дослідження. А також можуть вивчатися такі питання: реформування змісту шкільної освіти, системи управління освітою; підготовка вчителя до здійснення перетворень шкільної освіти; реалізація тих чи інших реформ у певних регіонах України; вплив зарубіжного досвіду на перебіг вітчизняних реформаторських освітніх процесів тощо.

Список використаної літератури

1. Авдієнко М.О. Народна освіта на Україні / М.О. Авдієнко. – Х. : ЦСУ, 1927. – 101 с.
2. Антонєць М.Я. Проблема реформування змісту шкільної освіти у поглядах В. Сухомлинського / М.Я. Антонєць // Психол.-пед. проблеми сіл. шк. : зб. наук. пр. Уман. держ. пед. ун-ту ім. Павла Тичини / редкол. Н.С. Побірченко (гол. ред.) [та ін.]. – К. : Наук. світ, 2002. – Вип. 5. – С. 238–256.

3. Білокінь О.І. Українське питання в Державній думі Російської імперії (1906–1917) : дис. ... канд. іст. наук : спец. 07.00.01 “Історія України” / Білокінь Олена Іванівна. – Х., 2001. – 221 с.
4. Блонский П.П. Как мыслить среднюю школу / П.П. Блонский // Вестн. воспитания. – 1916. – № 9. – С. 1–46.
5. Бухало С. Освіта на Радянській Україні / С. Бухало. – К. : Укр. держ. вид-во, 1945. – 15 с.
6. Демков М. Педагогика, ее современное положение и предстоящие задачи / М. Демков // Журнал Министерства народного просвещения. – 1910. – № 1. – С. 81–102.
7. Десятилетний юбилей школьной реформы // Вестн. воспитания. – 1909. – № 4. – С. 71.
8. Звягинцев Е. Министерские проекты о народных школах / Е. Звягинцев // Вестн. воспитания. – 1906. – № 5. – С. 123–140.
9. Іваниця Г.М. На порозі нової школи / Г.М. Іваниця // ВУШ. – 1918–1919. – № 6/7. – С. 92–98.
10. Козлова Г.Н. Две корневые проблемы государственной воспитательной политики (социально-исторический аспект) : монография / Г.Н. Козлова. – СПб. : Изд. МИНПИ, 2004. – 234 с.
11. Козлова Г.Н. Воспитание в отечественной общеобразовательной средней школе: цели, сфера действия, результаты : монография / Г.Н. Козлова ; предисл. А.А. Фролова. – Н. Новгород : Изд. НГПУ, 1999. – 297 с.
12. Энциклопедия общественного воспитания и обучения. – СПб. ; М. : Изд. т-ва М.О. Вольф, 1913. – 67 с.

Стаття надійшла до редакції 12.08.2013.

Колесник И.А. Реформирование школьного образования в Украине (вторая половина XIX – начало XX века)

В статье на основе официальных документов и материалов, исходя из современных теоретико-методологических принципов проведено комплексное исследование истории становления и развития общеобразовательной школы в Украине в период второй половины XIX – начала XX века. На основе использованных источников аспекти проанализирована государственная политика в сфере становления и развития общеобразовательной школы в Украине, показано влияние “украинизации” на формирование и развитие общеобразовательных учреждений для представителей украинской, русской и других национальностей, проживавших на территории Украины в указанный исторический период. Освещены место общеобразовательной школы в системе народного образования Украины, ее роль в культурно-просветительском процессе и профессиональной подготовке учащихся. Раскрыто негативное влияние классовой идеологии на учебно-воспитательную работу общеобразовательных учреждений в условиях ограниченной демократии 1920 – начала 1930 гг. и приоритета классовых ценностей над общечеловеческими.

Ключевые слова: реформирование, школьное образование, период второй половины XIX – начала XX века, история становления.

Kolesnik I. Reform of school education in Ukraine (the second half of XIX – early XX century)

On the basis of new documents and materials on the basis of modern theoretical and methodological principles carried out a comprehensive study on the history and development of a comprehensive school in Ukraine during the second half of XIX – early XX century. The main attention is focused on the study of the influence of socio-economic, political, national and cultural processes in the formation and development of educational institutions.

This paper analyzes the state policy in the field of formation and development of a comprehensive school in Ukraine, identify the areas of general education schools in the public education system of Ukraine, its role as a cultural and educational process and the training of students.

In the article the negative impact of class ideology in the educational work of educational institutions in the formation of the totalitarian system and the priority of the spiritual life of society on the universal values of the class.

Analysis of the People's Commissariat of Education Personnel Policy of Ukraine allows to show the relationship of training and professional development of specialists of educational institutions with socio-economic and political life in the country at the beginning of the twentieth century. The paper also highlights the causes and specific historical period of transition it to the side of the Soviet vlasti. V article shows the impact on the personnel policy of the People's Commissariat of Education controversial and largely mutually exclusive processes, such as "ukrainization" and "sovietization".

This article summarizes the experience of the national-cultural development in the context of the establishment and development of educational institutions in Ukraine in 1920 – early 1930. The proposed concept of this study allows us to show the dependence of secondary school education and teaching work in it from the main stages of the politicization and indoctrination of public life in the country during the study period, and proves the impossibility of implementing democratic principles in education under the domination of the class ideology.

Obtained from the results of this study, collected the actual material can be used for further in-depth study of the problems of cultural and educational construction in Ukraine in the context of Ukraine's history of modern times.

Key words: *reform, schooling, during the second half of XIX – early XX century, the history of formation.*